

ОНТОЛОГІЯ ТА ГНОСЕОЛОГІЯ ПРАВА

УДК 340.12

Братасюк Марія Григорівна –
доктор філософських наук,
професор, професор кафедри
філософії Львівського національного
університету імені Івана Франка

СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ ТА НОРМ ПРАВА В ОСНОВНИХ ТИПАХ ПРАВОРОЗУМІННЯ

Висвітлено проблему співвідношення принципів та норм права в сучасній українській правовій реальності. З'ясовано, що загальні принципи й норми права в легістській доктрині ототожнено. Наголошено на первинності та визначальності загальних принципів права стосовно норм права в юснатуралістичній доктрині.

Ключові слова: принципи права; норма права; легістська доктрина; юснатуралістична доктрина; позитивне право; правові цінності; правозастосування.

Проблема співвідношення принципів та норм права не є надуманою. Навпаки, вона досить актуальна для сучасного українського правознавства з огляду на необхідність зміни на нинішньому етапі суспільного розвитку правової доктрини, тобто типу праворозуміння. Зміна правової доктрини, що є комплексом основоположних ідей, принципів, цінностей, категорій тощо, які слугують основою правового розвитку, має стати стрижнем правового реформування в сучасній Україні. Іншими словами, змінити необхідно не просто інституції, органи, посадовців, свідками чого є сучасники. Перетворення мають стосуватися глибинних засад правового буття, передусім світоглядних установок, кодів і стереотипів мислення [1–3]. Ідеться про новий фундамент для будівлі, якою є правове життя

українців. Без таких ключових засад навряд чи буде можливим демократичне правове життя.

Ефективність правового розвитку, безперечно, залежить від того, на яких саме вихідних ідеях ґрунтується. На правосвідомість людей впливають не стільки конкретні правові приписи, скільки загальні правові ідеї, положення, постулати, що закріплюють певну ієрархію цінностей, низку фундаментальних цінностей, які має оберігати та на які має орієнтуватися суспільство. Отже, проблема принципів права, їх роль і значущість для правового розвитку має перебувати в полі зору правознавців. До розроблення цієї проблеми та різних її аспектів, зокрема дослідження загальних принципів права, їх ціннісного виміру, принципу верховенства права, його складових, долучилися Ю. Білас, С. Головатий, М. Козюбра, А. Колодій, С. Погрібняк, О. Старчук, О. Уварова та ін. [3–9]. Проте співвідношення принципів і норм права є малодослідженим аспектом зазначеної проблеми. Особливо необхідним є висвітлення цього питання крізь призму основних типів праворозуміння, що власне й слугуватиме предметом дослідження в цій статті.

Донині в правовому житті українського соціуму, його законотворчій діяльності, особливо в правозастосуванні, норми права належить домінуюче становище. До принципів наші правники ставляться, якщо не зневажливо, то принаймні недовірливо. Це пояснюється передусім позитивістськими стереотипами та догмами, відповідно до яких норма або ж система таких норм, що створені державою, є втіленням її волі – це і є право. Тобто легізм фактично отожднює право та закон. У контексті законницької доктрини розмежувати їх неможливо.

Недооцінка принципів права порівняно з нормою з позицій законницького підходу випливає з такої логіки: оскільки право – це сукупність норм, які створює держава в особі законодавця, то нормативність – це невід’ємна риса принципів права. Принцип – це теж норма як загальнообов’язкове правило поведінки, але норма, яка має більш загальний характер, ніж норма в класичному розумінні, наприклад тричленна. Цю нормативність О. Старчук називає визначальною ознакою принципів права [4, с. 26].

У наявній теоретико-позитивістській літературі усталеною є думка про «два способи вираження принципів права:

безпосереднє формулювання їх у нормах права (текстуальне закріплення) та виведення принципів права зі змісту нормативно-правових актів (змістове закріплення)» [5, с. 18–19]. Звісно, оскільки нормативісти визнають лише писане (позитивне) право (закони), то положення, які вони називають принципами, повинні мати теж суто письмовий характер. З позицій вузьконормативного уявлення про принципи права вважається, що принципи права доцільно визначити як такі засадничі ідеї, які офіційно закріплені в нормах законодавства. Логічним наслідком цього трактування стали твердження, що принципи можуть виявлятися лише в змісті положень нормативно правових актів і до них не належать керівні ідеї правосвідомості, які отримали суспільне визнання й реалізуються в правовідносинах, але не зафіксовані в нормативно-правових актах [10, с. 7].

Представники легістської доктрини трактують принципи права як допоміжні елементи, призначені суто для обслуговування потреб, пов'язаних зі створенням і використанням нормативного масиву й не пристосованих для безпосереднього регулювання суспільних відносин [11, с. 115–118]. Оскільки принципи не придатні для безпосереднього регулювання правовідносин, то норми права (закону), імовірно, варто вважати ціннішими та важливішими за принципи елементами правового регулювання [5].

З позицій законницького підходу правові принципи не сприймають як базові ідеї та положення, які, з одного боку, відображають усталені точки зору щодо права, його суті, розкривають його змістово-сміслові характеристики, фіксують правові цінності, а з іншого – є загальноприйнятими вимогами, які виражені в узагальненій формі й адресовані суб'єктам права.

Ф. Бекон називав принципи фундаментальною, методологічною, універсальною категорією, первісними й найбільш простими елементами, з яких утворюється все інше [12, с. 22]. Масова свідомість пов'язує принципи з першоначалом. Етимологія цього слова вказує на те, що лежить в основі. Його ще трактують як підґрунтя, фундамент, напрям подальшого розвитку науки чи галузі, вихідне положення, керівну ідею, засаду, сутність. З латинської *principium* означає «основне, найважливіше, першопочаткове». Отже, принципи – це продукти високого рівня абстрагування [5, с. 23].

Окремі українські правознавці слушно підкреслюють, що в принципах зосереджено світовий досвід розвитку права, досвід людської цивілізації, тому принципи права можна вважати стрижнем правової матерії. Вони трактують принципи права як об'єктивно властиві праву вихідні засади, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. На їх думку, принципи є підставою права, містяться в його змісті, слугують орієнтирами в його формуванні, відображають сутнісні характеристики права й основні зв'язки, які реально існують у правовій системі [5–6; 13].

Існує позиція, відповідно до якої принципи права слід відрізнити від норм-принципів, тобто принципів, які безпосередньо закріплені в нормах права та становлять внутрішній зміст цих норм [14, с. 221]. Проте існують певні відмінності в позиціях науковців щодо змісту правових принципів, їх співвідношення з правовою нормою, призначення тощо. Ці відмінності зазвичай зумовлені світоглядними підходами цих науковців загалом і прихильністю до певної – правової чи законницької доктрини.

Представники законницького (легістського) підходу не можуть допустити піднесення принципів як програмних ідей, положень над нормами, оскільки це підриває засади легістської доктрини. Принцип як фундаментальна ідея з огляду на свою абстрактність, загальність, невизначеність передбачає варіативність моделей поведінки для суб'єкта права, розширюючи таким чином обсяг його свободи, сприяючи самовизначенню. Принцип поступається нормі в конкретності, схематичності, жорсткості тощо.

Легізм – це державоцентрична репресивна ідеологія та практика, за допомогою якої державна влада принижує людину-особистість, а тому допустити ситуацію вищості, більшої важливості, значущості принципу супроти норми представники легізму не могли, оскільки це привносило б елементи варіативності у волевиявлення учасників правових відносин (законовідносин). Норма, на відміну від принципу, – це усталена догма, наказ, веління законодавця. Імперативна норма взагалі виключає вільний вибір для суб'єкта права, диспозитивна – передбачає певну можливість вибору моделі поведінки. Норма – це чітка схема, якою має

керуватися суб'єкт права. З огляду на свою схематичність і конкретність, нормі права властивий певний репресивний вимір, якого позбавлені принципи права.

Загальні принципи права закріплюють загальнолюдські цінності, а отже є втіленням правових ідеалів. Принципи права метафізичні та ідеалістичні, що свідчить про значний гуманістичний потенціал. Саме тому, виражаючи сутність права, гуманістичні смисли принципів здатні гармонізувати суспільні відносини. Принципи права єднають людину з природою, космосом, Богом. Ця метафізика відлякує легістів, для яких право має бути втіленням не метафізичних смислів, а емпіричної сили, волі, влади.

Норма – предметно-чуттєва, емпірично дана, писана, своєрідний «витвір» держави. Водночас державна влада є «першопочатковим фактом, із якого утворюються, пов'язуючись між собою, норми права» [15, с. 281]. На думку Г. Кельзена, право становить цінність якраз тому, що воно є нормою [16, с. 93]. У легізмі право розглядають як суто емпіричне, матеріальне, інструментальне, державно-політичне явище, тобто як закон (комплекс чи систему норм), який є самодостатнім, як власне й держава. З позицій легізму право виконує передусім кратичну, тобто примусову функцію, а норми права (закону) є цінними тому, що втілюють владно-державне веління. Жодної уваги тому, наскільки правовим, а отже гуманістичним, є зміст державно-владного нормативного акта, легісти не приділяють.

Принцип тотожності права й закону зумовлює виправдання узаконеного неправу, тобто будь-якого насильство влади над людиною. Легізм є ідеологією та практикою, особливо в такій формі, як нормативізм, що може обслуговувати недемократичні режими, яким необхідний тотальний контроль за поведінкою індивідів. Норми й цілі нормативні акти, створені недемократичною владою, законодавцем, є засобами підкорення поведінки індивідів цій владі. Відхилення від норм і цілих актів, створених законодавцем, не допускається, оскільки, як відомо, з позицій легістського (законницького) підходу до права норми, нормативні акти безвідносно до того, правові вони чи неправові, є загальнообов'язковими для виконання. Норма – це своєрідне знаряддя державної влади для захисту власних інтересів, досягнення цілей, зброя супроти свободи індивіда, особливо норми імперативного плану. Норма наказує, особа виконує,

оскільки за невиконання наказу їй загрожує притягнення до відповідальності. Звісно, ідеться про норми, що мають довільно-свавільний, неправовий характер, оскільки правові, тобто наповнені правовим змістом, норми працюють на благо особи.

Аналіз наявної наукової літератури показує, що сучасна теорія розуміння принципів права у вітчизняній юридичній науці не дає сучасній практиці однозначних підходів стосовно того, як використовувати принципи права, не пояснює однозначно, у чому конкретно вони полягають, звідки і яким чином виникають тощо [17, с. 192]. Трактуння легістською вітчизняною та російською теорією права принципів права або як різновиду його норм найбільш загального змісту, або як основних ідей, які становлять моральну й організаційну основу виникнення, розвитку і функціонування права, зумовлює ситуацію, коли пряме застосування в юридичній практиці так званих норм-принципів виявляється ускладненим з огляду на їх абстрактну всезагальність. В іншому трактуванні принципи права або постають «загадкою для суддів» (Т. Н. Нешатаєва), або спонукають до такого висновку: «якщо норми законодавства суперечать загальним принципам права, право слід ставити вище» (Т. Г. Морщакова).

У контексті юридичного підходу принципами права є не лише положення, закріплені в законодавстві й інших джерелах правових норм, а й основоположні ідеї правосвідомості, що сформувалися протягом тисячоліть людського співжиття, акумулювали в собі безцінний досвід поколінь і народів різних епох, адекватно відобразили в стислій формі людські інтереси та потреби, а тому отримали загальне визнання в діяльності органів правосуддя, інших суб'єктів внутрішньодержавного та міжнародного права, незважаючи на відсутність їхньої формальної фіксації в об'єктивному праві [7, с. 218]. Принципи права, як і його норми, досить узагальнено відображають сутнісні характеристики, певні закономірності розвитку суспільних відносин. Проте специфікою їх природи є те, що вони виражають закономірності більш глибокого порядку.

Принципи права є продуктом не емпіричного, розсудкового мислення, яке властиве всім легістам і продукує на цьому рівні норми, а розумного мислення, тобто є синтезом вищого

категоріального рівня. Як і норми, принципи цілком придатні для регулювання правовідносин, для правотворення, правозастосування тощо. Отже, можна вважати, що характеристикою принципів права є не лише певні вимоги до системи юридичних норм, а й до реальної поведінки суб'єктів правовідносин.

У контексті юридичного підходу загальнолюдським принципам права надається така значущість і вага, що їх сукупність у широкому розумінні прийнято вважати природним правом [18]. У легізмі наголошується на мінімумі моралі в праві – її треба рівно стільки, скільки потрібно для державної влади, а не громадян. Це праворозуміння, як відомо, заперечує ідею Бога, релігію, церкву, етику, метафізику загалом. Звідси впливає неприйняття моральних принципів та цінностей, релігійних норм, заперечення духовно-культурного виміру в праві. Моральним і виправданим визнають лише те, що сприяє зміцненню та збереженню непорушності державної влади, її інтересу (групового інтересу), сприяє їх благу. Адже моральні принципи та релігійні норми акумулюють у собі загальнолюдські цінності та захищають їх. Саме ці цінності, принципи й норми є джерелами права, що розкривають його смислові характеристики [8–9; 19–22].

У цьому контексті С. С. Алексєєв зауважує, що «в принципах розкрито зміст права, правову систему загалом: у них безпосередньо виявляється сутність права, його засади, закономірності суспільного життя, його тенденції й потреби» [23]. Ці принципи та норми, які легітимувало, використовує та захищає суспільство, стали засадами правового життя, протягом тисячоліть змінювалися відповідно до національно-культурного контексту, продовжуючи нині в епоху інформаційної культури працювати на благо людини.

З огляду на свою природу, а також наближення до глибинних засад людського буття, принцип, порівняно з нормою, більш первинний, вагомий, оскільки виражає фундаментальне, глибинне, сутнісне, смислове в праві. Норма таких властивостей не має. Вона більш часткова, конкретна, поверхова, похідна, вторинна, а тому менш вагома та значуща в контексті правового розвитку. Принцип як загальне положення, базова ідея, правило не має наказового характеру, не є настільки імперативним, наскільки може бути норма. Принцип – це не норма в класичному розумінні, а підвалина, на засадах якої має бути створено відповідну модель поведінки.

Фахівці переконують, що нині норми права в континентальній правовій системі еволюціонують до статусу загальних принципів, які є керівництвом до дії [2, с. 105–111], «масовими правилами», що не мають жодного відношення до конкретно-історичного. Наприкінці XVIII ст. європейська історія стала посилено масовізуватися, якщо так можна сказати. Народи-нації, класи, масові рухи почали заявляти про себе як про основного суб'єкта історії. Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гассет та інші мислителі будуть попереджувати людство про небезпеку виходу «людини маси» на історичний горизонт. Таким чином, з'явилися «народні уряди», «парламенти», «масове виробництво», «масова культура», «масові рухи» тощо. Набули поширення марксизм, націоналізм, соціалізм, технократизм та ін. У цьому наростаючому океані спільного «ми» дедалі більше усвідомлювалася необхідність звернення до загальнолюдського, спільного, спільного тощо. Саме в буржуазну епоху людські індивіди мали змогу зрівнятися перед законом у своїх правах. Це була велика перемога загальнолюдського, гуманістичного над частковим, груповим, індивідуально-приватним, що намагалися вивищитися над загальнолюдським і гуманістичним. Перетворення норми на принцип особливо актуалізувалося після Другої світової війни, яка засвідчила необхідність саме такого розвитку права.

Домінантою європейського мислення стало загальне, спільне, спільнотне, у якому і через яке існує, живе, реалізує себе одиничне, конкретне, особистісно-окремішне. Правова норма почала дедалі більше розвиватися. З'явилася низка міжнародних правових актів, що закріпили фундаментальні принципи правового життя [2].

Науковці зазначають, що принципи права як утілення пануючих у суспільстві ідей про певні цінності є вираженням системи імперативних вимог, яким притаманна нормативність, стабільність, високий рівень узагальнення й абстрагування, фундаментальність. Ці риси дають змогу принципам права реалізувати регулятивну, системоутворюючу, інформаційну, правовиховну, пізнавальну та ціннісну функції [7, с. 220]. На жаль, не усвідомлюючи повною мірою природи правових принципів, зокрема акумуляції і відображення ними фундаментальних,

глибинних зв'язків людського буття, ствердження й захисту ними загальнолюдських цінностей, теоретики права нерідко не враховують таку функцію правових принципів, як програмно-орієнтаційна. Адже зазначені принципи можуть відігравати роль програмних орієнтирів у суспільному розвитку. Характерною ознакою загальнолюдських (міжнародних, загальноцивілізаційних) принципів права є те, що вони діють у межах міжнародного правопорядку, визначаються досягнутим рівнем розвитку людства. Зазначені принципи закріплено в міжнародних правових документах, наприклад у Загальній декларації прав людини, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Статуті ООН, Заключному акті наради з безпеки та співробітництва в Європі тощо. Їх активно впроваджують у внутрішньодержавну практику багатьох країн світу.

Національні принципи права діють у межах національної правової системи, визначаючи її якісні особливості. Їх «набір» має специфічні ознаки в різних правових системах, що залежить від правової традиції, на якій ґрунтується правова система, а також від рівня її демократичності. Вони можуть формуватись у процесі взаємодії суб'єктів права, «виростати» з осередку живого життя членів суспільства як принципи природного права; закріплюватись у законі; виводитись зі змісту й сенсу законодавства; формулюватись юридичною практикою.

Загальнолюдські принципи права можуть застосовуватись у будь-якій правовій системі. Вони слугують основою формування як принципів міжнародного права, так і принципів національного (внутрішньодержавного) права, а також принципів права регіональних міждержавних об'єднань, а тому є інструментом зближення міжнародного й національного права, універсалізації правового регулювання у всесвітньому масштабі та орієнтирами для реформування національних правових систем у країнах, які прагнуть увійти в європейський правовий простір, зокрема в Україні.

Окремі вітчизняні науковці зазначають, що в сучасному законодавстві не всі засади та принципи, зафіксовані в ньому, є «принципами права чи правовими принципами» [5, с. 13]. Це пояснюється, передусім, збереженням на практичному рівні легістського підходу до права та неприйняттям суто юридичного (природно-правового), особливо в практичній сфері.

Особливу вагу та значущість у контексті визначення напрямів суспільного розвитку сучасної України та вибору його засад мають принципи, закріплені Конституцією України, зокрема принципи демократичності (ст. 1), соціально орієнтованої держави (ст. 1), верховенства права (ст. 1, 8), людини як найвищої соціальної цінності в Україні (ст. 3), невідчужуваності прав людини (ст. 20), рівності всіх громадян у їхніх правах (ст. 21), плюралізму форм власності (ч. 1 ст. 15), поваги до права власності (ст. 41, 42), вторинності державної влади стосовно людини й народу (ст. 3), розподілу влади, неупередженого та справедливого розподілу суспільних благ (ст. 95) тощо [24]. На жаль, такі фундаментальні ідеї мають лише декларативний характер і відірвані від реалій життя сучасних українців [25]. Наслідком цього є тотальна криза як усіх сфер життя громадянства, так і державної влади на всіх рівнях, тотальне відставання України від розвинених демократичних країн світу.

Підбиваючи підсумки, можемо констатувати, що принципи права – це універсальні, фундаментальні, базові положення, ідеї, які відображають глибинні засади людського буття, загальні зв'язки, утворені учасниками правовідносин унаслідок суспільної взаємодії, та слугують фундаментом правового розвитку. Відступ від цих засад, заперечення їх під час правового нормотворення та правозастосовної діяльності загрожують руйнацією права, дестабілізацією суспільного життя, державно-владної діяльності, знищенням демократичних цінностей тощо. Таким чином, утверджувати ці принципи та захищати їх – це нагальне завдання правового реформування, завдання як для кожної особистості, усього громадянського суспільства, так і для державної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Петрова Л. В. Нариси з філософії права : навч. посіб. / Л. В. Петрова ; за ред. В. О. Чефранова. – Харків : Нац. юрид. акад., 1995. – 260 с.
2. Братасюк В. М. Право як форма вираження інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Братасюк Віктор Миколайович. – Київ, 2005. – 198 с.

3. Білас Ю. Ю. Європейські стандарти прав людини в контексті правозастосування сучасної України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Білас Юлія Юліанівна. – Київ, 2011. – 208 с.
4. Старчук О. Нормативність як ознака принципів права / О. Старчук // Юридична Україна. – 2008. – № 6. – С. 9–14.
5. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень», 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / Колодій Анатолій Миколайович. – Київ, 1999. – 36 с.
6. Погребняк С. П. Принципи права: доктринальні питання / С. П. Погребняк // Право України. – 2013. – № 9. – С. 217–228.
7. Уварова О. О. Шляхи дослідження правозастосовної функції принципів права / О. О. Уварова // Форум права. – 2007. – № 2. – С. 217–221.
8. Головатий С. П. Верховенство права : у 3 кн. / С. П. Головатий. – Київ : Фенікс, 2006. – . – Кн. 2 : Від доктрини – до принципу. – 2006. – 885 с.
9. Козюбра М. І. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція / М. І. Козюбра // Вісник Конституційного Суду України. – 2000. – № 4. – С. 24–32.
10. Смирнов О. В. Основные принципы советского трудового права / О. В. Смирнов. – М. : Юрид. лит., 1977. – 202 с.
11. Иванов Р. Л. О понятии принципов права / Р. Л. Иванов // Вестник Омского университета. – 1996. – Вып. 2. – С. 32–38.
12. Бэкон Ф. О принципах и началах / Ф. Бэкон. – М. : Гос. соц. эконом. изд-во, 1937. – 82 с.
13. Євтошук Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Євтошук Юлія Олегівна. – Київ, 2016. – 18 с.
14. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2005. – 656 с.
15. Шершеневич Г. Философия права / Г. Шершеневич. – М. : [б. и.], 1911. – 235 с.

16. Чистое учение о праве Ганса Кельзена : сб. пер. ; пер. С. В. Лезова, Ю. С. Пивоварова ; отв. ред. В. Н. Разумович. – М. : АНСССР ИНИОН. – Вып. 2. – 1988. – 213 с.
 17. Любимов А. П. Рецензия на книгу: Скурко Е. В. Принципы права. – М. : Ось-89, 2008. – 192 с. [Электронный ресурс] / А. П. Любимов. – Режим доступа: <http://www.pvlast.ru/archive/index.497.php>. – Загл. с экрана.
 18. Нерсесянц В. С. Философия права / В. Нерсесянц. – М. : ИНФА-НОРМА, 1998. – 647 с.
 19. Бачинин В. А. Философия права и преступления / В. А. Бачинин. – Харьков : Фолио, 1999. – 607 с.
 20. Селіванов В. М. Право і влада в сучасній Україні: методологічні аспекти : монографія / В. М. Селіванов. – Київ : Ін Юре, 2002. – 724 с.
 21. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства / О. Хеффе. – М. : Гнозис, 1994. – 319 с.
 22. Рікер П. Право і справедливість / П. Рікер. – Київ : Дух і літера, 2002. – 216 с.
 23. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит. 1982. – Т. 2. – 360 с.
 24. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
 25. Братасюк М. Г. Право як монолог державної влади в контексті сучасного українського розвитку / М. Г. Братасюк // Проблеми філософії права. – 2008–2009. – Т. 6–7. – С. 54–59.
-